

Kaşgarlı şair Turdî Nâzım Garîbî'nin Kitâb-ı Garîbî adlı eseri**Esra GÜNEŞ ASIL¹****Sibel MURAD²**

APA: Güneş Asil, E.; Murad, S. (2020). Kaşgarlı şair Turdî Nâzım Garîbî'nin Kitâb-ı Garîbî adlı eseri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (19), 494-503. DOI: 10.29000/rumelide.752441.

Öz

Bu çalışmada “Kitâb-ı Garîbî” olarak da bilinen, asıl adı “Ottuz Êkki Eşnâfnıñ Birbiri İle Gep Talaşkanı” olan eser tanıtılacaktır. Eser şiirlerinde Garîbî mahlasını kullanan, tarihî kaynaklarda kendisinden Turdî Nâzım ve Turduş Ahun olarak da bahsedilen 19.yy Uygur Divan Edebiyatı temsilcilerinden Kaşgarlı Garîbî'ye aittir. H. 1257 (M. 1841-1842) yılında Arap harfleriyle kaleme alınan eser H. 1320'de (M. 1902-1903) Bulgaristan'ın Şumnu şehrinde, Johannes Avetarianian Basımevi'nde basılmıştır. 145 sayfalık eser, mukaddime, mesleklerin tanıtımı, esnafların atışma bölümleri, sebeb-i telif ve basımevi sahibinin notlarının olduğu bölüm ile birlikte toplam 37 bölümden meydana gelmektedir. Eserin bölüm girişlerinde, açıklama niteliğinde 5-6 satırlık nesirler yer almaktadır. Bölüm girişleri dışında eserin geneli manzumdur. “Kitâb-ı Garîbî” içerik olarak Uygur Edebiyatının yazılı kültür ürünlerinden olan meslek risalelerine benzemekle birlikte mesleklerin tanıtımlarını ve bunların gerektirdiği ahlak kurallarını atışma geleneği içinde manzum olarak işleme yönüyle meslek risalelerinden ayrılmaktadır. Eserde demircilik, bakırcılık, fırıncılık, çiftçilik, çömlekçilik, dokumacılık, ayakkabıcılık, marangozluk gibi farklı meslek kolları hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. “Kitâb-ı Garîbî”de meslek kollarının tanıtımının yanında esnafların atıştıkları ve soru-cevap şeklinde söyledikleri bölümler de bulunmaktadır. 19. yy'da kaleme alınan eser, dili bakımından Çağatay Türkçesinin son dönemine dâhil edilebilir. Bu çalışmada tarafımızdan yüksek lisans tezi olarak hazırlanmakta olan “Kitâb-ı Garîbî” tanıtılarak eserin muhtevası ve bazı dil özellikleri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Çağatay Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Kaşgarlı Turdî Nâzım, Kitâb-ı Garîbî

The work of poet Turdî Nâzım Garîbî's Kitâb-ı Garîbî**Abstract**

This study aims to introduce the work known as “Kitâb-ı Garîbî”, authentic name of which is “Ottuz Êkki Eşnâfnıñ Birbiri İle Gep Talaşkanı”. The work belongs to Garîbî of Kashgar, who used the pseudonym Garîbî in his poems, and one of the representatives of the 19th century Uyghur Divan Literature. Garîbî of Kashgar is also mentioned in historical sources as Turdî Nâzım and Turduş Ahun. The book, written in Arabic letters in Hijri 1257 (1841-1842), was published in Johannes Avetarianian Printing House in Shumen, Bulgaria in Hijri 1320 (1902-1903). The 145-page work consists of a total of 37 sections, together with the preliminary, the introduction of the professions, the quarrel (call and response duet) sections of the craftsmen, the reason for the copyright and the

¹ YL Öğrencisi, Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD (Amasya, Türkiye), esraagns@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0053-3611 [Makale kayıt tarihi: 23.04.2020-kabul tarihi: 20.06.2020; DOI: 10.29000/rumelide.752441]

² Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Amasya, Türkiye), sibel.murad@amasya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0175-7702.

printing house owner's notes. In the section entries of the work, there are 5-6 lines of prose sentences. Apart from the entries of these sections, the overall work is poetical. Although content of "Kitâb-ı Garîbî" is similar to the occupational pamphlets, which is one of the written cultural products of Uyghur Literature, it differs from them in terms of introducing the professions and the moral rules required by them in the tradition of quarrelling (call and response duet). The work contains important information about different professions such as blacksmithing, copper making, bakery, farming, pottery, weaving, shoemaking, carpentry. In "Kitâb-ı Garîbî", there are also sections where craftsmen quarrel (call and response duet) and have conversation in the form of questions and answers, in addition to the promotion of their professions. The work written in the 19th century can be included in the last period of Chagatai Turkish in terms of its language. In this study, "Kitâb-ı Garîbî" which is being prepared as a master thesis will be introduced and information about the content and certain language features of the work will be presented.

Keywords: Chagatai Turkish, Modern Uyghur Turkish, Kaşgarlı Turdî Nâzım, Kitâb-ı Garîbî

Giriş

Atışma, Türklere çok eski zamanlardan beri süregelen saz ve söz aracılığıyla yapılan sözlü edebiyat geleneklerinden biridir. Bu gelenek, sözlü edebiyatın hem taşıyıcısı hem de kültürel mirasçısı olmuştur. Atışmalar, sözlü edebiyatın ürünü olduğu kadar yazılı edebiyatın da ürünüdür. 19.yy Uyghur Divan Edebiyatı şairlerinden Kaşgarlı Turdî Nâzım'ın "Ottuz Êkki Eşnâfınñı Birbiri İle Gep Talaşkanı" veya bilinen adıyla "Kitâb-ı Garîbî" de bu geleneğe örnek teşkil eden eserlerden biridir.

Anadolu'da olduğu gibi Uyghur edebiyatında da fütüvvet geleneği sözlü ve yazılı edebiyata konu olmuştur. Bu anlamda Uyghur edebiyatında fütüvvet geleneğini yansıtan risalecilik geleneği gelişmiştir. Fütüvvet risaleleri, mesleklerin/iş kollarının iş tanımlarını yapmak yanında daha çok meslek sahiplerinin ve meslek adaylarının dinî bilgilerinin ve ahlakî değerlerinin gelişmesi için öğütler veren yazılı edebiyat ürünleridir. Bu gelenek ilk olarak sözlü edebiyatla başlamıştır. 18-19. yüzyıllarda ise yazılı hale getirildiği, yazı dili olarak da Çağatay Türkçesinin tercih edildiği bilinmektedir (Gönel Sönmez, 2017: 161). Sözü edilen risalelerde daha çok dihkâncılık (çiftçilik), müze-düzlük (çizmece, ayakkabıcı), tegürmençilik (değirmenci) gibi yaygın meslekler tek tek ele alıp işlenir. "Kitâb-ı Garîbî" de bu risalelere meslekleri tanıtmaya yönünden benzese de birden çok mesleği ele alması ve esnafların atıştıkları bölümlere yer vermesi yönüyle diğer risalelerden farklıdır.

1. Kaşgarlı Turdî Nâzım Garîbî

Yeni Uyghur Divan Edebiyatının (19. yy.) temsilcilerinden olan Turdî Nâzım, eserlerinde "Garîbî" mahlasını kullanmıştır. Bunu, Kitâb-ı Garîbî'nin 139 nolu sayfasındaki 901. beyitte "*Cihân içre ğurbetde ħâlim ta'ab / Êdi Turdi ismim Ğarîbî laķab*" ifadelerinden de anlamak mümkündür. Şair hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmamasıyla beraber, "Çağdaş Uyghur Türkleri'nin Edebiyatı" adlı eserde Durduş Ahun (Kaşgarlı, 1998, s. 43), "Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü" sitesinde Turdî Nâzım ve Durduş Ahun (<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com>), "Çağdaş Türk Edebiyatları-II" adlı kitabın 6. bölümünde de Turdî Geribiy olarak geçmektedir (Kasapoğlu Çengel vd., 2013, Ünite: 6).

Şair Turdî hakkında "Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü" en geniş bilgileri veren kaynaktır. Buradan edinilen bilgilere göre Turdî Nâzım Garîbî, H. 1217'de (M. 1802-1803) Kaşgar'ın Konaşer ilçesine bağlı Karakaşlık Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Zanaatkâr bir aileye sahip olan şair, ilk eğitimini Uyghur divan

şairlerinden Abdurrehim Nizârî³'den (1770-1850) almıştır. Şair, dinî ve edebî eğitimini Nizârî vasıtasıyla Kaşgar'da bulunan dönemin ünlü medresesi Hanlık Medresesi'nde tamamlamış, aynı zamanda Arapça ve Farsçayı da burada öğrenmiştir. Turdî'nin halk arasında tanınan eserleri *Kitâb-ı Garîbî* ile *Behrâm ve Dilârâm*'dir. Şaire ait eserlerin el yazmaları henüz bulunamamıştır. Hayatı hakkında kısıtlı bilgilere ulaşabildiğimiz Turdî, H. 1278-1279'da (M. 1862) Kaşgar'da vefat etmiştir (<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com>).

2. Kitâb-ı Garîbî

19. yy. Uygur divan edebiyatının temsilcilerinden olan Turdî Nâzım Garîbî'ye ait "Divân-ı Garîbî" (Kaşgarlı, 1998: 43) olarak da bilinen *Kitâb-ı Garîbî* adlı eserin telif tarihi H. 1257'dir (M. 1841-1842). Telif tarihi, eserin yüz kırkinci sayfası, sekizinci beytinde "*Garîb ile mehni hesâb eylegil / Ki miñ ikki yüz ellik dağı yette yıl*" ifadesiyle belirtilmiştir. Adem Öger, "Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü"nde yazdığı "Turdî Nâzım Garîbî" maddesinde, eserin yazma nüshasının olduğunu ancak henüz bulunamadığını, eserin halk arasında yayıldığını ifade eder (<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com>).

Elimizdeki *Kitâb-ı Garîbî*, Bulgaristan'ın Şumnu şehrinde, Johannes Avetarian'ın "Avetarian Matbaası"nda H.1320 (M. 1902-1903) tarihinde basılmıştır. Bu bilgi eserin 142. sayfasının son iki satırında şu şekilde yer almaktadır: "*Bulğaristân'ın Şumnu şehride Yohânes Avîdârânyân'ın basmağâneside basıldı târihka hicretniñ 1320'sida*". Eserin çalışmamızda kullandığımız bu matbu nüshası, Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL'ın şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır.⁴

Toplamda yüz kırk beş sayfa olan "Kitâb-ı Garîbî", mukaddime ve mesleklerin tanıtıldığı, esnafların mesleklerinin üstünlüklerini atışarak anlattıkları ve soru-cevap yoluyla dinî konularda söyleştikleri otuz altı bölümden oluşmaktadır. Eserin manzum kısımları 924 beyitten oluşmaktadır. Beyitler aruzun "feülün/feülün/feülün/feül" kalıbı ile yazılmıştır. Eserin manzum olarak yazılan bölümlerinden önce, bu bölümlerin içeriği hakkında bilgi veren kısa cümlelere yer verilmiştir. Mensur olan bu kısımlar, beş-altı satırı geçmeyen kısa cümlelerden oluşmaktadır. Bu cümleler, bölümler arası geçişleri sağlamaktadır. Eserin ilk 141 sayfası numaralandırılmış olup kalan dört sayfa ise numaralıdır.

Eserin mukaddime bölümü ⁵كنتكز أمخفيا hadisi ile başlar. Mukaddime bölümü de diğer bölümler gibi mensur başlayıp manzum olarak devam eder. Bu bölümde, hadiste de söylendiği gibi Allah'ın bilinmek istediği, dünyayı yaratıp bezediği, insanı, hünerlerini ve otuz iki mesleği yarattığı, bu meslekleri insanlara bahşettiği anlatılmaktadır. Mukaddime bölümü, beş satırlık giriş cümlesinden sonra kırk beş beyitle devam etmektedir. Mukaddime bölümü sekizinci sayfanın beşinci satırında son bulur.

Mukaddime bölümünden sonra meslek kollarının ayrı ayrı tanıtıldığı ve esnafların atıştıkları manzum bölümler başlamaktadır. Mukaddime bölümündeki gibi bu bölümlerden önce de kısa cümlelere yer verilmiştir. Bu bölümler sekizinci sayfanın altıncı satırdır. Esnaflar mesleklerini tanıtırken diğer esnaflardan üstün yönlerini de dile getirerek atışmaları başlatırlar. İlk olarak çiftçilik (dihkâncılık) mesleği tanıtılır. Ardından demircilik (âhen-ger), kuyumculuk (zer-ger), marangozluk (neccâr), aktarlık (attâr), fırıncılık (nân-vây), kazancılık (kazançı), bakırcılık (mis-ker), silahçılık (cebeçi), damcılık (tamçı), çizmecilik (mûze-düz), kilimcilik (zîluçeçi), ustalık (üşte-ger/üstükar), boyacılık (boyakçı/sirçi), koşumculuk (serrâc), kumaşçı/basmacılık (basmaçı), değirmencilik (têgürmençi), hububatçılık (cev-bâzçı) kasaplık

3 Abdurrehim Nizârî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Öger ve Yılmaz, 2011.

4 Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL hocamıza, kütüphanesindeki bu eseri çalışmamıza fırsat verdiği için teşekkürlerimizi borç biliriz.

5 Küntü kenzen mañfiyye : " Ben gizli bir hazineydim bilinmek istedim."(Hadis-i kudsi)

(kasap), bakkallık (bakḳāl), iplikçilik (ibrişîm-kâr), dericilik (ṭabaḳçı/kimsendçi), nakkaşlık (nakḳāş), şalcılık (şal-ger), hasırcılık (buryācı), keçecilik (nemedmân), sabunculuk (şâbünçü), kuşakçılık (ḳurçı/ḳurbâb), berberlik (ser-terâş), hallaçlık (atḳuçı), dericilik (kônçi), kerpiççilik (ḥašetçi) mesleklerinin tanıtımları esnafların kendi ağızlarından yapılır. Atışmaların yer aldığı bölümlerde mesleklerin tanıtılmalarının yanında meslek erbaplarının uyması gereken ahlakî değerlere ve birtakım öğütlere de yer verilmektedir. Mesleklerin tanıtıldığı ve esnafların atıştıkları bu bölümler yetmiş beşinci sayfada son bulmaktadır.

Yetmiş altıncı sayfada meslek gruplarının yine esnaf olan ancak esnaflar içinde pîr ve rehber saydıkları kerpiç ustasına (ḥašetçiye) soru sorup kerpiç ustasının (ḥašetçinin) soruları cevapladığı bölümler başlamaktadır. Eserin başlığında yer alan “otuz iki esnaf” ibaresiyle de belirtilen otuz iki meslek erbabı bu bölümde kerpiç ustasına (ḥašetçiye) çeşitli sorular sorarlar. Bu sorular daha çok günah-sevaplar, meslek ahlakı, ölüm korkusu, kabir azabı, dünyanın yaratılışı, ibadet usulleri gibi konularla ilgilidir. Kerpiç ustası (ḥašetçi) ise bu sorulara verdiği cevaplarla esnafları doğruluğa, dürüstlüğe, dinî vecibeleri yerine getirmeye sevk eder. Erbapların namaz kılmanın önemiyle ilgili sordukları soruya kerpiç ustası, ömrü boyunca namaz kılmamış olanın Allah’tan bir şey isteyemeyeceğini anlatan “Eger ‘ömr içinde namâz eylemey / Kirip mescid içre niyâz eylemey” beyitiyle cevap verir. Ölüm korkusu ile ilgili sorulan soruyu ise dünyaya bağlı ve hırslı olmanın insana zarar vereceğini, bunun da kişinin rahatça can vermesini zorlaştıracağını anlatan “Ta ‘alluḳğa cân riştesin bağlama / Ḳılıp ḥırş cānıñni köp daḳlama” beyitiyle cevaplar. Soru-cevaptan oluşan bu bölüm 136. sayfaya kadar devam eder.

Yüz otuz altıncı sayfada şeriatın yol gösterici ve kurtarıcı olduğundan söz edilmekte ve tarikatlar hakkında bilgiler verilmektedir. Bunu şair şu dizelerle ifade etmektedir: “Şerî’at eli birle bol hem sebḳ / Şerî’atni bil ‘âlem içre çerâḡ”. Garîbî, eserinin bu kısmında tarikatların şeriatsız olamayacağından bahsederken Nakşibendîlik ve Kâdirîlik tarikatlarının isimlerini zikreder. Buna örnek verebileceğimiz beyitler şunlardır: “Tariḳat şerî’atsız olmas revâc, biri nakşibendiyyedin neş’edâr / Biri kâdiriyye bile işiñ bâr”. Bu kısım da 138. sayfanın üçüncü beytinde son bulmaktadır.

Garîbî, eserini kaleme alma sebebinin yüz otuz dokuzuncu sayfanın yedi ve sekizinci beyitlerinde bulunan “Dedi şâh ḳılıḡ bu yañlıḡ kitâb / Ri ‘âyet dimâḡıḡa yétür gül-âb / Bârî ḥurfeger sözlerin ḳıl tamâm / Ki nazm eyleḡil anlasun ḥâş ü ‘âm / Daḡı eyleḡil bir neçe ma ‘rifet / Şerî’at beyânını hem zâhir ét” dizeleriyle açıklar. Bu dizelerden eserin Zuhuridin Hakimbeg⁶’in emriyle meslek kollarının tanıtılması, şeriatın, dinî ve ahlakî öğelerin anlatılması için kaleme alındığı anlaşılmaktadır (<http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/garibi-turdi-nazim>). Eserin yüz kırkıncı sayfasının altıncı beytinde kitabın adı geçmektedir: “cihân içre bolḡaç ḳitâb-ı ‘acîb / aña ism boldı kitâb-ı ḡarîb”.

Şairin hataları için dönemin okuyucularından yani kendi deyimiyle zaman ehlinde af dilediği, bu hatalarının okuyucu tarafından hoşgörülmesini istediği bölüm, eserin yüz kırk birinci sayfasındaki “zamân ehli ger körseñiz bu kitâb / binâ ki ḥaṭâ bolsa eyleñ şavâb / ḥaṭâ körseñiz eylemeñ bizge ṭa ‘n” dizeleriyle başlamaktadır.

Eserin yüz kırkıncı sayfasında ise şair, eserin basıldığı matbaanın sahibi olduğu anlaşılan, “Yoḥannes Bey”in (Johannes Avetarianian’ın) sözlerine yer vermektedir. Şair bu kısma giriş yaparken kitabının basılıp halk arasında yayılmasını sağlayan Johannes Avetarianian’ın hem bu konuda hem de Kaşgar halkına muhabbetini göstermek için birkaç cümle söyleyeceğini şöyle açıklar: “uşbu kitâbnıñ basılıp ḥalk ara neşr ḳılınmaḳı barasıda söz demek ve basturḡuçı Yoḥannes Bey öz muḥabbetni Kaşḡar ehliḡa körgüzmek

6 Dönemin Kaşgar Valisi hakkındabilgi için bk. Öger ve Yılmaz, 2011.

beyânda". Bu kısım bittikten sonra yüz kırk üçüncü sayfada, "Kaşğarın İydgâhı" notuyla aşağıdaki fotoğraf yer almaktadır:

Resim 1: "Kaşğar'nın İydgâhı"

Yüz kırk dört ve yüz kırk beşinci sayfalarda ise eserde basım sırasında yapılan hataları gösteren bir "haşaşavâb" cetveline yer verilmiştir. Bu cetvel hataların hangi sayfada ve hangi satırda olduğunu; sözcüklerin yanlış ve doğru yazımlarını açıkça gösterir.

2. 1 Kitâb-ı Garîbî'nin dil ve yazım özellikleri

Türkologların, Türk dilinin tarihî devirlerinin adlandırılışı üzerine farklı görüş ve tasnifleri bulunmaktadır. Aynı durum Doğu Türkistan ve Orta Asya'da yaşayan Türklerin dillerinin adlandırılması hususunda da yaşanmaktadır. Bu adlandırmada öne çıkan isimlerden biri şüphesiz Çağatay Türkçesiyken diğeri de Uygur Türkçesidir. Bu konuda araştırmacıların farklı görüş ve iddiaları bulunmaktadır. Saadet Çağatay 1921 yılında ilk defa Uygur adını kabul eden Doğu Türkistan'daki Türklerin kullandığı dil için "Yeni Uygur Türkçesi, bugünün Doğu Türkistan'ın dilidir." cümlesini kullanır (Çağatay, 1972: 52). Rıdvan Öztürk, "Yeni Uygur Türkçesi Grameri" adlı kitabında Uygur Türklerinin 1930'lu yıllara kadar Çağatay Türkçesini kullandıklarını ifade eder (Öztürk, 1994: 1). Sultan Mahmud Kaşgarlı ise "Çağdaş Uygur Türklerinin Modern Edebiyatı" adlı eserinde Uygur Türkçesinin Hakaniye Şivesi içinde şekillendiğini ve geliştiğini söylemekte ve Uygur Edebiyatının Çağatay Edebiyatı adı altında 13 ve 20. yüzyılları arasında yaşadığını ifade etmektedir (Kaşgarlı, 1998: 43-44).

Eckmann ise "Çağatay Dili Hakkında Notlar" makalesinde Çağatay Türkçesi tanımını yaparken 15-20. yy aralığını vererek bu dilin Orta Asya Türk devletlerinin, Avrupa Rusya'sındaki Oğuz Türkleri dışındaki Müslüman Türklerin dili olduğunu ve hatta Türkistan'da konuşulan dilin de ağızların etkisinde kalmış Çağatay Türkçesi olduğunu ifade eder. Yine aynı makalede Türkologların Türk dilleri ve Çağatay Türkçesi için yaptıkları farklı tasniflerine yer verdikten sonra Çağatay Türkçesini şu dönemlere ayırır (Eckmann, 1958: 115):

1. İlk Çağatayca veya Nevai'den Önceki Çağatayca Devri (15. Asır başlarından takriben Nevai'nin ilk eserini verdiği 1465 senesine kadar).
2. Klasik Çağatayca Devri (1465-16. Asrın ortaları).

3. Klasik Devirden Sonraki Çağatayca Devri (17. Asrın sonuna kadar).
4. Son Çağatayca Devri (18-19. Asırlar).

Eserin müellifi Turdî Nâzım'ın Kaşgar'da doğup büyüdüğü bilinmektedir. “Kitâb-ı Garîbî”nin H. 1257 (M. 1841-1842) kaleme alındığı ve H. 1320'de (M. 1902-1903) basıldığı göz önüne alındığında Eckmann'ın tasnifine göre eserin Çağatay Türkçesinin Klasik Sonrası devrine ait olduğu söylenebilir. Eckmann, Klasik Sonrası Devir için 1600-1921 yılları aralığını verir. Bu sebeple eserdeki yazım ve ses özellikleri değerlendirilirken ağırlıklı olarak Çağatay Türkçesi ve yer yer de Yeni Uygur Türkçesi yazım ve ses özellikleri esas alınacaktır.

2.1.1 Yazım özellikleri

é ünlüsü Çağatay Türkçesindeki aslı 9. ünlüdür. Eserde de bu harf işlek olarak kullanılmıştır. Metinde “é” nin yazımı elif (ل) ve ye (ى) ile gösterilmiştir. Bazı sözcüklerin yazımında ise ikilik söz konusudur.

“é” nin yazımında kullanılan elif (ل) ve ye (ى) harfinin birlikte yazıldığı kelimelerden birkaçı şöyledir:

إشيتيم eşittim 140/910, ایشیکده eşikide 51/331, ایرسه یره 51/333, اینیب etip 2/3, دیدیم dedim 37/248, کیچه keçe 13/82.

Metinde geçen “nedür” sözcüğündeki “e” harfi altı kere elif (ل) ve ye (ى) “é” ile on iki kere de güzel he (ه) ile (e) yazılmıştır:

نه دور nedür 82/509, نه دور 89/559, نه دور 126/814, نیدور nedür 39/263, سیدور 54/343, سیدور 82/510

Çağatay Türkçesinde “ñ” nin yazımı nun (ن) ve kef (ك) ile birleşik ñg (نگ) şeklindedir. Eserde de “ñ” nin yazımı Çağatay Türkçesi dönemindeki yazma eserlerde olduğu gibidir. Eserde “ñ” nin yazımına örnek sözcüklerden bazıları şunlardır:

کونک köñül 3/11, آنکلاب añlap 8/46, یوزمینک yüz miñ 35/236, یلانکلار yalañlar 44/289, قرانگنو қараñgu 53/339, سنکا saña 14/94, تانری tañrı 83/515.

Kitâb-ı Garîbî'de “p” harfinin yazımında “be” (ب) ve “pe” (پ), harfleri dışında “fe” (ف) harfi de kullanılmaktadır. Örneğin, metinde yirmi kere geçen kop- “kalk-” fiili dört kere pe (پ) ile on altı kere ise fe (ف) ile yazılmıştır:

قوفوب kofup 28/3, قوفوبان kofuban 36/244, قوفارغو kofarǵu 51/1, قوفئی koptı 19/131, قوبار kopardı 95/601, قوپقۇمىز koptıqumız 132/855, قوبارمىز koptıqumız 132/856

Metinde geçen tap- “bul-” fiilinin de üç farklı yazımını görmek mümkündür. Bu fiil on sekiz kere fe (ف) ile, dokuz kere pe (پ) ile, iki kere de be (ب) ile yazılmıştır. Bu farklı yazılışlara birkaç örnek aşağıdadır:

تاپار tapar 36/241, تابغونك tabǵuñ 106/678, تاftى taftı 9/56, تابغاسن tabǵasen 84/521.

“İpek” sözcüğünün yazımında da ikilik olduğu görülmektedir:

ایپك ipek 57/364, ایپك ipek 57/365, ایپك ipek 67/419, ایفك ifek 45/300

Bazı Türkçe sözcüklerin yazımındaki bu kararsızlık alıntı sözcüklerde de görülür:

Farsçada “Meydana çıkmış, açığa vurulmuş, duyulmuş” anlamına gelen “faş” sözcüğü metinde bir kere fe (ف) , üç kere de pe (پ) ile yazılmıştır:

پاش pāş 4/15 , فاش faş 88/551

Eserde “toprak” sözcüğü üç kere geçmiş, üçünde de “tofrağ” şeklinde yazılmıştır:

تفراق tofrağ 15/99, تفراغین tofrağın 74/4 تفراغ tofrağ 75/462

Yine topuk, yapıştırmak, piste (Far. fıstık) ve pul sözcükleri istisnasız olarak fe (ف) ile yazılmıştır:

توفیق tofık 107/682, توفیق tofık 126/813, توفیق tofık 127/821, یافیشتوردوم yafışturdum 36/246, یافیشتور yafıştur 87/539, فسته fiste 55/2, فسته fiste 56/355, فل ful 60/376

Metinde geçen “gece” ve “çap-” sözcüklerinin hem cim (ج) ile hem de çim (چ) ile yazımı mevcuttur:

کچه kēçe 13/82, کچه kēçe 45/296 چافیب çafıyb 16/108, چافیب çafıyb 15/99.

Ses özellikleri

Oğuzca bir unsur olan bol->ol- değişmesi eserde dikkati çeken özelliklerdendir. Ancak bu fiil eserde iki farklı şekilde kullanılmıştır. Eserde fiilin bol- şekline de ol- şekline de rastlanmıştır:

ولدیم oldım 30/204, بولسا bolsa 53/340, اولاس olmas 53/340, اول olma 43/288, بولمادی bolmadı 96/610.

Doğu Türkçesinde görülen ünsüz ikizleşmesi Kitâb-ı Garîbî’de de görülmektedir:

ایکی ekki 3/6, اوتوز ottuz 2/1, یette yette 140/913.

J. Eckmann Eski Türkçedeki söz içi ve söz sonundaki d sesinin Çağatay Türkçesinde y’ye dönüştüğünü ifade eder (Eckmann, 2017: 42). Bu özellik metinde de görülmektedir:

قايغولوق kayğuluk (<kadğu, kağğu) 85/528, اياغی ayağı (<adağ, ağağ) 44/289, کەيسه kēyse (< ked-, keğ-) 42/277, قويئاس koyımas (< qod-, qoğ-) 16/108.

Sonuç

Bu makalede Yeni Uygur Edebiyatının son dönem Divan şairlerinden Kaşgarlı Nâzım Turdî (Garîbî)’ye ait adı çeşitli kaynaklarda Kitâb-ı Garîbî ve Divân-ı Garîbî olarak geçen “Ottuz Ekki Eşnâfınıñ Birbiri İle Gep Talaşkanı” adlı eser muhteva, bazı dil, yazım ve ses özellikleri bakımından tanıtılmıştır. Eser 19. yy’da kaleme alınmış, 20. yy’ın başında ise Arap harfleriyle basılmıştır. Kaşgar’da kaleme alınan eser Bulgaristan’ın Şumnu şehrinde basılmıştır. İncelediğimiz ve tanıttığımız eser matbu olup eserin yazma nüshası hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Eser, döneminin meslek kolları ve esnafların uyması gereken dinî-ahlakî kurallardan bahsettiği için dönemin sosyo-kültürel yapısı hakkında da önemli bilgiler barındırmaktadır. Bu sebepten eserin döneminde kılavuz bir kitap olduğu söylenebilir. Eserin dili sade ve üslubu ise süsten uzaktır.

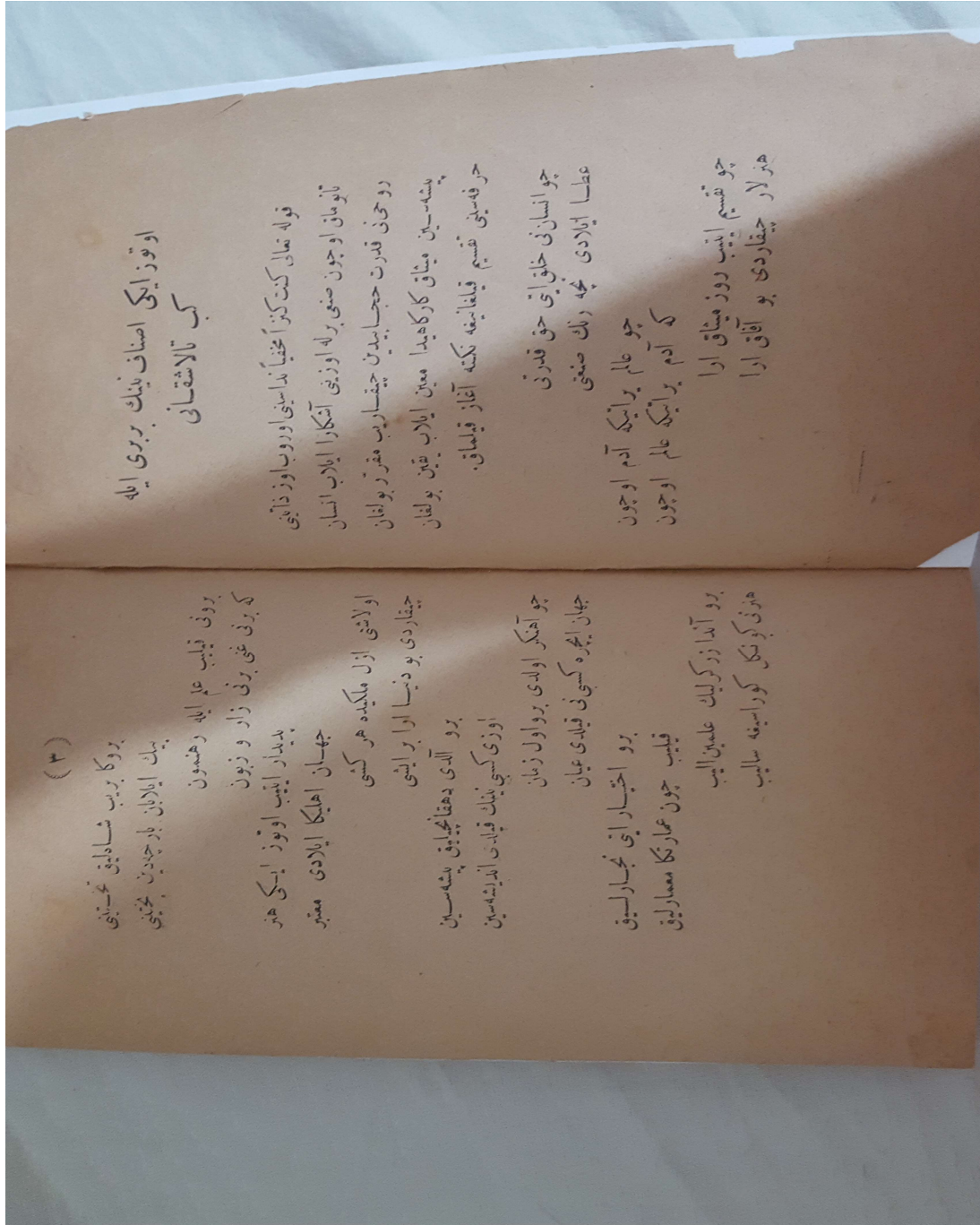
Eserin müellifi Yeni Uygur Edebiyatının temsilcilerinden olsa da eser ağırlıklı olarak Çağatay Türkçesinin son dönem özelliklerini barındırmaktadır. Bu sebeple eser incelenirken hem Yeni Uygurca hem de Çağatay Türkçesinin ses ve şekil bilgisinden yararlanmışır. Eserle ilgili daha geniş dil ve yazım incelemesi tarafımızdan hazırlanmakta olan yüksek lisans tezinde yer alacaktır. Kitâb-ı Garıbı'nın tanıtılması 19. yy'da Orta Asya ve Doğu Türkistan'daki Türkler ve dönemin dil ve edebiyatı hakkında bilgi edinmek açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Cořkun, M.V. (2017), *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK.
- Çağatay, S. (1972), *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Doęan, L. (2016), *Uygur Türkçesi Grameri*, İstanbul: Paradigma Akademi.
- Eckmann, J. (2017), *Çağatayca El Kitabı*.(çev. G. Karaağaç). Ankara: TDK.
- Eckmann, J. (1958), Çağatay Dili Hakkında Notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C. 6, 115-126.
- Gönel Sönmez, T. (2017). [Adem Öger & Recep Tek (Ed.), Risâle-i Müze-Düzlük (Ayakkabıcılık Risalesi), Yay. Haz: Ahmet Turan Türk, Ekber Enveri, Zulhayat Ötkür, Kamile Serbest, Ankara: Gazi Kitabevi, 2017, 289 s. Künyeli kitabın değerlendirmesi]. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2017/10,161-162.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2013), Çağdaş Uygur Edebiyatı, Y. Akpınar. & F. Ağca, *Çağdaş Türk Edebiyatları II*, (s. 140-170), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Web-Ofset.
- Kaşgarlı, S. M. (1998), *Çağdaş Uygur Türkleri'nin Edebiyatı*, Ankara: Neyir Matbaacılık.
- Öger, Adem. & Yılmaz, Kadri. (2011), Uygur Sahasında Yetiřmiř Bir Divan şairi: Abdurehim Nizari. *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (2011), 36-50.
- Öztürk, R. (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK.
- Öztürk, R. (1997), *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara: TDK.
- Shaw, R. B. (2014), *Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*, (Çev. F. Yıldırım). Ankara: TDK.
- Ünlü, S. (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eęitim Yayınevi.

Çevrimiçi kaynaklar

- “GARİBİ, Turdı Nâzım”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, 04 Nisan, 2020'de erişildi, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/garibi-turdi-nazim> .

Resim 2

صواب	خطا	سطر	صحیفه
وحوش	چو و حوش	۱۶	۹
امرینی	امرینی	۱۴	۱۳
چافیب	جافیب	۵	۱۵
سبدده	سبت دا	۳	۲۰
یغاچی	یغاچی	۷	۲۶
قیلماشینک	قیلمشینک	۱۰	۲۹
کساد	کسات	۶	۳۲
منیت	مدت	۹	۳۷
تبنکینی	تبنکنی	۱۰	۳۷
یوروسانک	یوروسان	۱۳	۳۸
تامچی	تاهچی	۱۳	۴۱
منیت	نیت	۱۰	۴۴

Resim 3